

Małgorzata Ryś

Stronnictwo Ludowe na Pomorzu Zachodnim wiosną i latem 1945 roku

Słupskie Studia Historyczne 5, 177-200

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Małgorzata Ryś

STRONNICTWO LUDOWE NA POMORZU ZACHODNIM WIOSNĄ I LATEM 1945 ROKU

Zorganizowany ruch ludowy pojawił się na ziemiach polskich pod koniec XIX w.¹ Charakteryzował się dwiema cechami: skupiał głównie chłopów, a za naczelne zadanie uważał obronę ich interesów, wyrażanie ich potrzeb i aspiracji².

Od samego początku był rozbity politycznie i organizacyjnie. Przyczyną tego było klasowe zróżnicowanie wsi, podział kraju na zabory, różnorodność poglądów na sprawę odzyskania niepodległości i rozwój państwa, przerost ambicji przywódców³. Mimo tych podziałów ugrupowania chłopskie odgrywały do zamachu majowego w 1926 r. stosunkowo dużą rolę w życiu politycznym kraju. Ludowcy działali w Sejmie i Senacie występując z interpelacjami dotyczącymi zarówno kwestii ogólnych, związanych ze wsią, jak i spraw pojedynczych chłopów⁴.

Po 1926 r. Polskie Stronnictwo Ludowe „Piaś” (PSL „Piaś”), Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” (PSL „Wyzwolenie”) oraz utworzone na krótko przedtem Stronnictwo Chłopskie zajęły stanowisko krytyczne wobec nowych władz, z czasem zaś przeszły do opozycji. Krytykowano zarówno politykę społeczną i gospodarczą rządów sanacyjnych, jak i koncepcje ustrojowe. W 1929 r. wszystkie trzy partie znalazły się w sześciopartyjnym bloku opozycyjnym, zwanym popularnie Centrolewem. Gdy na zwołany przez Centrolew opozycyjny kongres w Krakowie (29 czerwca 1930 r.) władze odpowiedziały represjami, wśród aresztowanych i osadzonych w twierdzy brzeskiej byłych posłów znaleźli się przywódcy PSL „Piaś” i PSL „Wyzwolenie”. Przeprowadzone przy istotnym naruszeniu zasad praworządności wybory dały blokowi rządowemu zwycięstwo i większość absolutną w obu izbach. Przywódcy Centrolewu stanęli w 1931 r. przed sądem i zostali skazani na więzienie⁵.

Wydarzenia lat 1930-1931 doprowadziły do zacieśnienia współpracy

między stronnictwami ludowymi. Dnia 15 marca 1931 r. odbył się Kongres Zjednoczeniowy PSL „Piast”, PSL „Wyzwolenie” i Stronnictwa Chłopskiego. Partie te połączyły się tworząc Stronnictwo Ludowe (SL)⁶. Znalazło się ono od razu w trudnej sytuacji. Z jednej strony opozycyjna postawa ścigała na SL ograniczenia administracyjne i represje ze strony władz, z drugiej zaś kierownictwo Stronnictwa było podzielone. Konflikty dotyczyły różnic programowych i taktycznych, wpływały również z niechęci osobistych i zatargów prestiżowych⁷.

Stopniowa odbudowa wpływów politycznych SL nastąpiła po 1935 r. Miejsce dotychczasowych parlamentarzystów zajmować zaczęli we władzach partyjnych ludowcy młodszego pokolenia, nie powiązani tak silnie z partykularnymi tradycjami trzech byłych stronnictw i zarazem znacznie bardziej radykalni. Byli wśród nich: Józef Niećko, Tadeusz Rek, Stanisław Miłkowski, Stanisław Mierzwa, Józef Grudziński i Stanisław Mikołajczyk⁸.

W przededniu II wojny światowej SL było jednym z najważniejszych ugrupowań politycznych w kraju, liczącym około 150 tys. członków i skupiających dużą liczbę zwolenników⁹. Miało znaczne wpływy w strukturach spółdzielczości wiejskiej i kółkach rolniczych, mogło też liczyć na poparcie Związku Młodzieży Wiejskiej Rzeczypospolitej „Wici” (ZMW RP „Wici”)¹⁰. Największym jednak sukcesem SL było wychowanie młodych działaczy. Ten właśnie potencjał ludzki, pozwolił ruchowi ludowemu podjąć i realizować nowe zadania, jakie stanęły przed Polakami po 1 września 1939 r.

Ludowcy od początku II wojny światowej włączyli się aktywnie do walki z okupantem. Po klęsce wrześniowej działacze SL przystąpili do tworzenia podziemia. Weszli w skład Głównej Rady Politycznej stanowiącej zaplecze powstającej organizacji wojskowej. Rozpoczęli też odbudowę swej organizacji, przyjmując nazwę SL „Roch”. Mieli trudności kadrowe, kłopoty z utrzymaniem łączności z terenem i bierną postawą starszych mieszkańców wsi. SL „Roch” wraz z Polską Partią Socjalistyczną (PPS), Stronnictwem Narodowym (SN) i Stronnictwem Pracy (SP) tworzyli podstawę polityczną Rządu Emigracyjnego¹¹. Wchodzili w skład Delegatury na Kraj. W działalności w kraju Stronnictwo dążyło do zachowania pozycji centrowej. Wspierając Rząd Emigracyjny, SL „Roch” nie zamierzało rezygnować z prowadzenia niezależnej wobec niego polityki. Uwidocznilo się to w kwestiach wojskowych, dysponowało

bowiem swoją własną siłą zbrojną pod nazwą „Chłosta”, a później Batalionami Chłopskimi¹².

Ruch ludowy w czasie okupacji podejmował na łamach prasy konspiracyjnej i w dokumentach programowych węzłowe problemy polityczne i gospodarcze, kreśląc wizję przyszłego niepodległego państwa. Wśród nich ważne miejsce zajmowała sprawa terytorium Polski oraz problem rewindykacji ziem polskich na zachodzie i północy znajdujących się w granicach Rzeszy Niemieckiej. Już w kwietniu 1941 r. prasa SL „Roch” pisała o przyszłej granicy, która na północy miała sięgać do Bałtyku, a na zachodzie do rzeki Odry¹³. Postulaty prasy ludowej znalazły się w opublikowanej jesienią 1943 r. Deklaracji Ideowo-Programowej Stronnictwa Ludowego „Roch”. Napisano tam „Ruch ludowy wyraża (...) przeświadczenie, iż w wyniku obecnej wojny (...) naród polski odzyska swe prastare ziemie słowiańskie na zachodzie. Przyłączenie do Polski Prus Wschodnich i Gdańska zabezpieczy ją od północy i zapewni należyty dostęp do morza”¹⁴.

Na sytuację w ruchu ludowym w dużym stopniu miała wpływ działalność komunistów. Od powstania Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) życie polityczne kraju skupiało się wokół PPR. Komuniści dążąc do jego monopolizacji przystąpili do powoływania fasadowych partii politycznych przy pomocy kryptokomunistów i autentycznych działaczy, tworząc pozory demokracji. Wykorzystując postępującą radykalizację społeczeństwa, w tym także podstawowych ogniw SL, pozyskiwano działaczy i członków Stronnictwa¹⁵.

Pewnym ułatwieniem dla komunistów był fakt, że ruch ludowy nigdy nie był jednolity. Wśród części działaczy zaznaczyła się pod koniec wojny chęć współpracy z PPR. Niektórzy z nich przystąpili do zorganizowania konkurencyjnego wobec „Rocha” stronnictwa ludowego. Pod koniec lutego 1944 r. powstało Stronnictwo Ludowe „Wola Ludu”, utrzymujące ścisłe kontakty i współpracujące z PPR. Do tego Stronnictwa wstąpiło kilku działaczy SL „Roch”, jak: Stanisław Bańczyk, Stanisław Kotek-Agroszewski, Bronisław Drzewiecki. SL „Wola Ludu” była organizacją nieliczną i o niewielkich wpływach¹⁶.

W dniach 17-18 września 1944 r. obradował w Lublinie zjazd działaczy SL „Wola Ludu”. Jego uczestnicy opowiedzieli się za programem PKWN. Krytycznie oceniono działalność rządu na emigracji i wezwano Stanisława Mikołajczyka do powrotu do kraju. Powołano do życia nowe

Stronnictwo Ludowe i wybrano Zarząd Główny w składzie: prezes - Stanisław Kotek-Agroszewski, wiceprezes - Andrzej Witos, Stanisław Janusz i Jakub Antoniuk, sekretarz - Jan Grubecki, skarbnik - Jan Czachowski¹⁷.

W marcu 1945 r. odbył się Kongres SL, oficjalnie nazwany V Kongresem. Nadanie tak wysokiej rangi temu wydarzeniu miało na celu podkreślenie, że lubelskie Stronnictwo jest spadkobiercą przedwojennego SL. Prezesem wybrano Stanisława Bańczyka, uważanego za zwolennika linii politycznej S. Mikołajczyka¹⁸.

Po oświadczeniu Rady Jedności Narodu w sprawie porozumień jałtańskich, SL „Roch” i Komitet Zagraniczny SL w Londynie poczynili przygotowania do zalegalizowania działalności. S. Mikołajczyk wystosował 15 marca 1945 r. do Stronnictwa Ludowego w Polsce uchwałę SL podjętą 14 marca 1945 r. w Londynie z zaleceniem ujawnienia się członków Stronnictwa. Centralny Komitet Ruchu Ludowego podjął decyzję o ujawnieniu się 2 kwietnia 1945 r.¹⁹

Stronnictwo Ludowe popierało koncepcję Rządu Tymczasowego w sprawie zasiedlenia ziem odzyskanych i tworzenia tam polskiej administracji. Rada Naczelna Stronnictwa na posiedzeniu w marcu 1945 r. wezwała wszystkie podległe komórki do organizowania grup osiedleńczych spośród chłopów i kierowania ich w porozumieniu z władzami na ziemie zachodnie i północne²⁰. W kwietniu 1945 r. SL, PPR, PPS i SD zwróciły się do chłopów, robotników, rzemieślników i inteligencji „aby szli na germanizowane przez wieki ziemie organizować życie polskie”²¹. Pracami przygotowawczymi kierowało Biuro Ziem Zachodnich przy Prezydium Rady Ministrów. Uchwałą Rady Ministrów z 14 marca 1945 r. ziemie odzyskane podzielono na cztery okręgi administracyjne: Śląsk Opolski, Śląsk Dolny, Pomorze Zachodnie i Prusy Wschodnie²². Na czele okręgów mieli stanąć Pełnomocnicy Okręgowi RP, zaś w obwodach - Pełnomocnicy Obwodowi RP. Na podstawie tej uchwały przystąpiono w Warszawie do zorganizowania grupy administracyjnej dla Pomorza Zachodniego. Powstała ona w ostatnich dniach marca 1945 r., zaś 6 kwietnia 1945 r. wyjechała w kierunku Piły. Na czele ekipy stał nowo mianowany pierwszy Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Pomorza Zachodniego, działacz ludowy, Aleksander Kaczocha-Józefski²³. Przyjazd grupy operacyjnej do Piły nastąpił 14 kwietnia 1945 r. Natychmiast przystąpiono do organizowania administracji, opracowania pierwszych okólników i wysyłania

w teren grup operacyjnych w celu objęcia poszczególnych obwodów na Pomorzu²⁴. Równolegle z władzami administracyjnymi tworzyły się organa milicji i urzędów bezpieczeństwa²⁵, sądy i prokuratura. Organizowały się także koleje państwowe, urzędy pocztowe i inne urzędy niezespalone²⁶.

Wraz z przejmowaniem Pomorza Zachodniego i początkami osadnictwa, powstawały też partie i stronnictwa polityczne. Najsprawniej sieć organizacji i komórek partyjnych organizowała PPR. Zachodniopomorską PPR tworzyła grupa wysłana przez Komitet Centralny PPR w kwietniu 1945 r. Kierował nią Tadeusz Rajner. Przybyła ona do Piły 13 kwietnia 1945 r.²⁷ Członkowie grupy weszli w skład Komitetu Okręgowego PPR oraz stali się organizatorami niektórych komitetów powiatowych. Komitet Okręgowy PPR został utworzony w Pile 24 kwietnia 1945 r., a I sekretarzem został Tadeusz Rajner, II - Izydor Drożyński, III - Władysław Kotowski²⁸. Sprawozdanie Komitetu Okręgowego z 25 maja 1945 r. podaje, że „trzydzieści powiatów zorganizowano już po linii partii”²⁹, natomiast 3 lipca 1945 r. Komitet Okręgowy PPR donosił, że „zorganizowanie partii nastąpiło już w dwudziestu czterech powiatach”³⁰. Wzrastała także liczba członków PPR. Dnia 18 kwietnia 1945 r. w okręgu zachodniopomorskim było 98 członków PPR, 1 maja 1945 r. już 460, a 1 lipca 1945 r. - 1259³¹. PPR była na Pomorzu Zachodnim najsilniejszą partią polityczną. Wynikało to nie tylko z przewagi liczebnej, ale także z wpływów, jakie partia miała w organach władzy państwowej i administracji oraz społeczeństwie.

Pod politycznym kierownictwem PPR pozostawał Związek Walki Młodych (ZWM). Działacze ZWM przybyli na Pomorze Zachodnie wraz z PPR. W czerwcu 1945 r. powołano Zarząd Wojewódzki ZWM, którego przewodniczącym został Albin Lasoń, kierownikiem wydziału organizacyjnego - Witold Leski, a wydziału polityczno-wychowawczego - Tadeusz Mazurkiewicz³². Już w październiku 1945 r. ZWM miał wpływy w 56 szkołach, w których zrzeszonych było 1177 członków, w tym 680 w mieście³³.

Równolegle z PPR powstawały na Pomorzu Zachodnim organizacje PPS. Już w kwietniu 1945 r. do Piły przybyli pierwsi działacze w celu tworzenia władz wojewódzkich³⁴. Ostatecznie Wojewódzki Komitet PPS ukształtował się w maju 1945 r. w Koszalinie. W jego skład weszli: przewodniczący - Wiktor Pochorski, zastępca przewodniczącego - Wła-

dysław Szymański, I sekretarz - Zdzisław Goldberg, II sekretarz - Julian Turkietti³⁵.

O liczebności PPS na Pomorzu Zachodnim wiemy niewiele. W 1945 r. brakowało jeszcze odpowiedniej sprawozdawczości³⁷. Silną pozycję miała PPS w Bytowie, Szczecinku, Kołobrzegu, Koszalinie, Drawsku, Pyrzycach i Stargardzie. Partia ta wniosła duży wkład w organizację administracji, rozwój osadnictwa i odbudowę życia gospodarczego. Działacze PPS uczestniczyli w organizowaniu Milicji Obywatelskiej³⁸. Jednak w porównaniu z PPR początki działalności PPS były o wiele skromniejsze.

PPS sprawowała ideowe kierownictwo nad Organizacją Młodzieżową Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych (OMTUR). Działała głównie w środowiskach miejskich; większe koła powstały w Szczecinie, Koszalinie i Słupsku³⁹.

Na Pomorzu Zachodnim nie było tradycji ruchu ludowego. Jedynie w powiecie bytowskim i złotowskim działała Polsko-Katolicka Partia Ludowa. Zgłaszała ona listy wyborcze Związku Polaków w Niemczech pod swoją nazwą. To z kolei sprzyjało ożywieniu działalności partii podczas akcji wyborczych do władz powiatowych, prowincjonalnych czy Sejmu Rzeszy. Poza tym wielu działaczy Polsko-Katolickiej Partii Ludowej brało udział w życiu społeczno-politycznym i gospodarczym ówczesnego państwa niemieckiego⁴⁰.

Początki działalności Stronnictwa Ludowego na Pomorzu Zachodnim przypadają na kwiecień 1945 r. W tym samym czasie tworzone koła SL w innych regionach ziem zachodnich i północnych: na Dolnym Śląsku⁴¹, Ziemi Lubuskiej⁴² oraz Warmii i Mazurach⁴³.

Tworzenie ogniw SL w okręgu zachodniopomorskim następowało poprzez grupy działaczy oddelegowanych z Poznania, Bydgoszczy, Łodzi i Warszawy oraz osiedlających się chłopów i działaczy lub sympatyków ruchu ludowego z województw: kieleckiego, krakowskiego, lubelskiego i rzeszowskiego. W ekipie Pełnomocnika RP na Okręg Pomorze Zachodnie znalazła się duża grupa działaczy legitymujących się przynależnością do SL. Uczestniczyli oni w grupach operacyjno-administracyjnych i politycznych wysyłanych do poszczególnych obwodów Pomorza Zachodniego, między innymi miastckiego⁴⁴, stargardzkiego⁴⁵, sławieńskiego⁴⁶, choszczeńskiego⁴⁷.

Najwcześniej powstawały koła i zarządy Stronnictwa Ludowego w tych powiatach, w których we władzach administracyjnych byli przed-

stawiciele ruchu ludowego. Następnym, ważnym czynnikiem wpływającym na rozwój terenowych komórek SL były zwarte skupiska osadników wiejskich przybyłych z południowej Polski, gdzie wpływy ugrupowań chłopskich były tradycyjne i głębokie. W środowiskach repatrianckich SL przez dłuższy czas nie zdobyło większych wpływów. Najszybciej zorganizowano Stronnictwo w powiatach Wałcz, Szczecinek, Bytów, Złotów, Miastko, Koszalin, Białogard, Stargard i Nowogard. W trzeciej dekadzie kwietnia 1945 r. uformował się Komitet Powiatowy SL w Wałczu z prezesem Stefanem Zarembą na czele. Wiceprezesem został Władysław Lemanowicz, inspektor szkolny, a sekretarzem Stanisław Wawrzyniak, zastępca komisarza ziemskiego⁴⁸. Wymienieni działacze mający duże wpływy wykorzystywali je między innymi na tworzenie sieci kół SL.

Dnia 5 maja 1945 r. powołano w Szczecinku Tymczasowy Zarząd Obwodowy SL w składzie: Jerzy Opel - prezes, Feliks Sadler - sekretarz. Zarząd Powiatowy SL utworzono dopiero w sierpniu 1945 r. włączając do organizacji wszystkie koła wiejskie Stronnictwa⁴⁹. Na początku maja 1945 r. utworzono SL w Bytowie (4 maja) i w Złotowie (7 maja)⁵⁰. W powiecie miasteczkim członkowie Stronnictwa Katarzyna Gierszon i Włodzimierz Młotkowski przybyli w składzie grupy operacyjnej z Piły⁵¹. W. Młotkowski zorganizował 7 maja 1945 r. koło SL⁵².

W Koszalinie powstał w maju 1945 r. Zarząd Powiatowy SL. W skład Zarządu weszli: Roman Sobczak - prezes, Jan Drygas - wiceprezes oraz członkowie: Graczyk, Sander i Matecki. Równocześnie organizowano koła Stronnictwa w Koszalinie i w najbliższych wsiach: Świeszynie (Antoni Walkowiak), Sianowie (Grynszpanowicz), Wyszewie Będzinie (Wilk, Pawłowski), Biesiekierzu (Rurek), Sucheju (Mączka, Walkowiak), Śmiechowiu (Lesiak, Spisak), Dobrzycy Parnowie (Jan Witek), Bielicach Starych (Edmund Górski), Jamnie (Jan Rutkowski i Jan Paczkowski)⁵³.

W połowie maja 1945 r. w powiecie i mieście Białogard znalazła się już spora liczba członków i działaczy ruchu ludowego. Pierwsze koła SL powstawały żywiołowo. Skupiały one działaczy ludowych sprzed wojny z SL „Roch”, ZWM RP „Wici”, Batalionów Chłopskich (BCh), Armii Ludowej (AL) i Armii Krajowej (AK)⁵⁴. Dnia 20 maja 1945 r. w siedzibie Pełnomocnictwa Rządu w Białogardzie odbyło się zebranie 24 działaczy SL, na którym wyłoniono Komitet Organizacyjny SL w składzie: Lucjan Okólski - przewodniczący, Jan Kozłowski - sekretarz, członkowie: Feliks Oficerski, Kazimierz Bogucki, Frydolin Słowik, Feliks

Mączka. Zebrani postanowili zarejestrować członków kół i zarządów, zorganizować nowe koła SL oraz prowadzić bieżącą, rejestrację osadników ludowców⁵⁵.

W składzie grupy operacyjnej, przybyłej 23 kwietnia 1945 r. z Piły do Stargardu, znajdowali się ludowcy: Bolesław Orłowski⁵⁶, Stanisław Fijałkowski, Adam Telega, Zygmunt Andrzejewski, Jan Wojecki. Taki skład grupy przyczynił się do tego, że w większości gmin władzę objęli członkowie SL. Pierwszym Pełnomocnikiem Rządu RP na obwód stargardzki został Bolesław Orłowski. Dnia 28 maja 1945 r. odbyło się w Stargardzie zebranie organizacyjne Stronnictwa Ludowego, na którym było obecnych 25 osób. Wybrano Zarząd Powiatowy w składzie: Bolesław Orłowski - prezes, Adam Telega - wiceprezes, Zygmunt Andrzejewski - sekretarz, Janina Wasilewska - skarbnik, Komisja Rewizyjna: Ludwik Nawrot - przewodniczący, M. Borek - członek, Tadeusz Kowalczyk - członek⁵⁷. Stronnictwo zdobyło znaczne wpływy wśród osadników chłopów i miejscowej inteligencji.

Pod koniec maja 1945 r. został powołany Zarząd Powiatowy SL w Nowogardzie. W jego skład weszli: Władysław Marciniak - prezes, Ignacy Konkolewski - wiceprezes, Marian Światłowski - sekretarz⁵⁸. Utworzono koła Stronnictwa w miejscowościach: Olechowe (Kazimierz Borkowski), Wyszomierzu (Stefan Kłys), Długołęce (Konrad Mańka), Maszkowie (Franciszek Gapiński), Żabowie (Wincenty Borowczyk), Wojcieszynie (Roman Jaszczak), Dąbrowie (Leszek Mąka), Bładkowie (Kazimierz Rąbalski), Goleniowie (Tadeusz Matczak), Strzelewie (Aleksander Oleksiak). Wielu ludowców było wójtami gmin, między innymi: Ignacy Konkolewski (gm. Długołęka), Stanisław Ręba (gm. Dąbrowa), Franciszek Król (gm. Bładkowo), Stanisław Królewicz (gm. Dębice). Działacze SL pełnili też funkcje sołtysów: Stanisław Nowacki we wsi Wyszomierz, kierowników szkół: Henryk Pińkowski w Mokrym, Leszek Mąka w Dąbrowie, Leon Markiewicz w Sikorach⁵⁹.

Pierwsze koła Stronnictwa Ludowego w powiecie Chojna powstały w miejscowościach: Chojna, Maryń, Trzecińsko-Zdrój, Mieszkowice i Cedynia. Do założycieli SL należeli: Kazimierz Andrzejewski, Ignacy Kaczmarek, Tadeusz Klein, Józef Ziobrowski, Zygmunt Żmijewski, Julian Kuberek, Józef Nowak, Franciszek Krzyżanowski, Marian Wojnarowski, Piotr Hajduk, Wojciech Sikora. Tymczasowy Zarząd Powiatowy SL utworzono pod koniec maja 1945 r. w Chojnie⁶⁰. Pierwszy Zjazd Powia-

towy Stronnictwa odbył się w Dębnie 12 lipca 1945 r. Wzięło w nim udział 52 delegatów, którzy reprezentowali 15 kół skupiających 260 członków. W skład Zarządu Powiatowego SL weszli: Ignacy Kaczmarek - prezes⁶¹, M. Wojnarowski - zastępca prezesa, Zygmunt Żmijewski - sekretarz, Julian Kuberek - członek. Przewodniczącym Komisji Rewizyjnej był Kazimierz Oliwa, pracownik leśnictwa⁶². W powiecie Chojna ludowcy od początku zaangażowali się w organizowanie administracji państwowej: Józef Bigoś był starostą, Ignacy Kaczmarek - zastępcą starosty, Kazimierz Andrzejewski - komisarzem ziemskim. Burmistrz Chojny był także działaczem SL. Ponadto ludowcy to wójtowie gmin: Dębno, Moryń, Warnice, Cedynia, Krajnik Górny. Wielu z nich pracowało w nadleśnictwach i w Rejonie Lasów Państwowych w Dębnie⁶³.

Do powiatu sławieńskiego osadnicy zaczęli napływać w kwietniu 1945 r. Było wśród nich wielu ludowców. Działalność SL w powiecie zainicjował osadnik z Malechowa, były członek BCh, Marcin Galek. Pełnił on funkcję prezesa Tymczasowego Zarządu Powiatowego SL. W organizowaniu kół Stronnictwa pomagał mu Jankowski, prezes koła w Drześnicy i wójt tej gminy. Dnia 10 lipca 1945 r. utworzono Zarząd Powiatowy SL z Janem Kamińskim jako prezesem⁶⁴.

Dnia 21 kwietnia 1945 r. przybyła do powiatu choszczeńskiego grupa z Pełnomocnikiem Rządu RP. W jej skład wchodził między innymi ludowcy: Edward Dombek, Mieczysław Gregor, Jan Zaniewski, Marcin Socha. Zorganizowano Starostwo Powiatowe, w którym funkcje pełnili ludowcy: zastępcą starosty został Edward Papliński, kierownikiem Urzędu Ziemskiego - Edward Dombek, kierownikiem Referatu Rolnego - M. Gregor. Dnia 14 maja 1945 r. w Choszczynie rozpoczął działalność Państwowy Urząd Repatriacyjny (PUR), którego kierownikiem został - organizator ruchu ludowego na tym terenie, Marian Surowiak. Uczestniczył w zasiedlaniu powiatu choszczeńskiego, zorganizował najwięcej kół SL i zjednał tej partii najwięcej członków. We wsi Suliszewo powstało jedno z pierwszych kół SL. W miejscowości tej powołano gminę, wójtą został Paweł Gan, sekretarzem - Edward Junak, obaj ludowcy⁶⁵.

O powstaniu Zarządu Powiatowego SL w Słupsku pisze aktywny działacz tej partii Franciszek Mączka: „15 lipca 1945 r. zebrało nas się kilku kolegów, m.in. Władysław Rzewuski, Józef Staszak, Władysław Drezner, ja reprezentowałem teren powiatu, przecież nie można było wówczas myśleć o zwoływaniu zjazdu, nie było na to warunków ani czasu

i po dłuższej rozmowie postanowiliśmy to nasze spotkanie zapisać jako organizacyjne Zarządu Powiatowego. Ponieważ Staszak jedyny spośród nas dysponował wolnym czasem i możliwościami działalności organizacyjnej, powierzyliśmy mu funkcję prezesa do czasu statutowego zjazdu. Tak zawiązaliśmy w Słupsku Zarząd Powiatowy SL. Na siedzibę naszych władz przydzielono nam budynek przy ulicy Dworcowej 36, gdzie zaczął urzędować Staszak i jego najbliżsi koledzy. Wkrótce przyłączył się do nich Jan Somla, który bardzo energicznie prowadził stołówkę i hotel dla ludowców⁶⁶. Dnia 20 lipca 1945 r. zorganizowano pierwsze koło SL w Ryczewie grupujące 20 osób. Na czele tej organizacji stanął Józef Dąbrowa - prezes i Bogusław Kasprzak - sekretarz⁶⁷.

W Szczecinie organizatorem Stronnictwa Ludowego był Pełnomocnik Zarządu Wojewódzkiego z Koszalina, Włodzimierz Rostocki, który doprowadził 17 sierpnia 1945 r. do powołania Zarządu Powiatowego SL w Szczecinie⁶⁸.

Rozwój SL w powiecie pyrzyckim przypada na sierpień 1945 r. W drugiej połowie miesiąca został utworzony pierwszy Zarząd Powiatowy Stronnictwa. Jego prezesem został Julian Szarlak⁶⁹, który pełnił również funkcję przewodniczącego Powiatowej Rady Narodowej, wiceprezesem - Jan Łukaszewicz, a sekretarzem - Leon Modzelewski. Organizacja SL skupiała się w mieście i okolicznych wsiach⁷⁰.

W powiecie drawskim Stronnictwo Ludowe tworzyli: Stanisław Bania, Józef Józwiak i Władysław Siemieński. Organizowali spotkania z mieszkańcami powiatu, na których poruszano problemy polityczne i gospodarcze, a także omawiano tradycje ruchu ludowego. W wyniku tej działalności w końcu września 1945 r. odbyło się zebranie, na którym założono koło SL. Prezesem został Stanisław Bania. Do koła wstąpiły 62 osoby⁷¹.

Z dużym opóźnieniem przystąpiono do tworzenia Stronnictwa Ludowego w powiecie wolińskim: „Podczas gdy w Białogardzie działał już Komitet Organizacyjny SL, a w innych powiatach przystępowano do ich organizacji o Ziemię Wolińską toczyły się jeszcze ciężkie walki. W grupie operacyjnej przybyłej w październiku 1945 r., jak również wśród przybywających osadników na te tereny, byli członkowie SL. Zaliczyć do nich należy m.in.: Władysława Dubieleckiego - kierownika referatu osiedleńczego Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, Andrzeja Kłodnickiego, Kazimierza Argasińskiego, Wincentego Laskowskiego. Na przełomie lat

1945/1946 r. grupa ludowców działała kolektywnie (...) Zarząd Powiatowy SL został wybrany przed Świętem Ludowym 1946 roku⁷².

Pierwsze koła Stronnictwa działały często bez formalnego zatwierdzenia przez instancje powiatowe. Pierwsze zebrania SL odbywały się w prywatnych mieszkaniach i zazwyczaj nie były protokolowane⁷³. W sposób lepiej zorganizowany w czerwcu 1945 r. zaczęto tworzyć koła Stronnictwa po powołaniu Tymczasowego Zarządu Okręgowego w Koszalinie. W skład Zarządu weszli: Jan Cybiński - prezes, Józef Lemański - wiceprezes (w lipcu 1945 r. zastąpił go Bronisław Thomas⁷⁴), Edward Błaszczak - sekretarz⁷⁵ i Egeniusz Kreid⁷⁶. Wielu z nich pełniło odpowiedzialne funkcje w Urzędzie Pełnomocnika Rządu na Okręg Pomorze Zachodnie: Bronisław Thomas był wicewojewodą, Jan Cybiński - kierownikiem Wydziału Osiedleńczego, a Eugeniusz Kreid - naczelnikiem Wydziału Samorządowego⁷⁷. Siedziba władz okręgowych SL mieściła się do lutego 1946 r. w Koszalinie, a następnie w Szczecinie. Dnia 23 sierpnia 1945 r. Zarząd Wojewódzki Stronnictwa wydał okólnik, w którym polecił zarządom powiatowym organizowanie stałych sekretariatów, powoływanie kół w gminach, wsiach i miastach oraz zwoływanie powiatowych zjazdów Stronnictwa⁷⁸. Dnia 9 września 1945 r. działacze SL dokonali otwarcia w Koszalinie „Domu Ludowego”, stanowiącego siedzibę władz okręgowych, a w Szczecinie w tym samym czasie w lokalu SL „Hotel Ludowy” z własną stołówką, świetlicą i klubem⁷⁹.

Ludowcy włączyli się w organizację Związku Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”. (ZMW RP „Wici”)⁸⁰. Stronnictwo Ludowe traktowało ZMW RP „Wici” jako swoje zaplecze, a działacze SL byli inicjatorami tworzenia kół. W Wałczu Zarząd Główny ZMW RP „Wici” już w lutym 1945 r., przygotowywał się do organizowania wyjazdów na ziemie odzyskane. Rozpoczęto rekrutację i szkolenie członków tzw. „czołówek wiciowych”⁸¹. Zanim przyjechała na Pomorze Zachodnie zorganizowana grupa „Wiciarzy”, zaczął się samorzutnie tworzyć ruch młodzieżowy. Członkowie organizacji sprzed wojny oraz byli żołnierze BCh przystępowali do organizowania kół „Wici”, które powstawały w powiatach zamieszkałych w większości przez ludność autochtoniczną. Już w maju 1945 r. powstały pierwsze koła „Wici” w powiecie złotowskim we wsiach: Stawnica, Błękwit, Czarniec, Radawnica, Franciszkowo, Krzemień i Zakrzewo. Dnia 14 sierpnia 1945 r. ZMW RP „Wici” liczył 12 kół

i 597 członków. Przewodniczącym był Franciszek Bryczko, wiceprzewodniczącym - Waclaw Rosenthal, sekretarzem - Tadeusz Kobotlek, skarbnikiem - Paweł Hereduj⁸².

W maju 1945 r. działało już koło ZMW RP „Wici” w Wałczu, chociaż odgrywało mniejszą rolę niż w Złotowie⁸³. W Nowogardzie w połowie maja 1945 r. powołano Zarząd Powiatowy „Wici” w składzie: Stanisław Pękała - prezes, Feliks Starzec - sekretarz, Jan Stępień - skarbnik⁸⁴. Pierwsze koło „Wici” w tym powiecie w Karnocicach gmina Strzelewo założono dopiero w sierpniu 1945 r.⁸⁵

Dnia 12 lipca 1945 r. przybyła do Koszalina 39-osobowa grupa członków ZMW RP „Wici”, skierowana przez Pełnomocnika Generalnego Ziem Odzyskanych⁸⁶. Jej członkowie rekrutowali się z powiatu iłeckiego (woj. kieleckie), a kierownikiem i organizatorem był kapitan BCh, Stanisław Łęcki⁸⁷. Po przybyciu do Koszalina grupa została podzielona na 9 brygad, które rozlokowano w powiatach Pomorza Zachodniego⁸⁸. Ich zadaniem była pomoc osiedlającym się tu Polakom oraz udział w akcji zniwnej. Ponadto brygady te przystąpiły do organizowania kół „Wici” i powoływania tymczasowych zarządów powiatowych. W Koszalinie pozostali: Stanisław Łęcki, Janina Kępińska, Józefa Drab, Kazimierz Kossakowski, Antoni Siwiec, Jerzy Rusinek, Franciszek Zawal, którzy otrzymali pracę oraz zadanie organizowania „Wici”. S. Łęcki objął stanowisko prezesa powiatowego „Wici”⁸⁹.

W sierpniu 1945 r. największe wpływy uzyskał ZMW RP „Wici” w powiatach: koszalińskim, kołobrzeskim⁹⁰, drawskim⁹¹, wałeckim i nowogardzkim⁹². W końcu sierpnia 1945 r. powołano Tymczasowy Zarząd Wojewódzki ZMW RP „Wici” z siedzibą w Koszalinie w składzie: Stanisław Łęcki - prezes, Leonard Makiela - wiceprezes, Franciszek Kieroński - sekretarz, Jan Wilanowski - kierownik organizacyjny⁹³.

W dniach 27 i 28 września 1945 r. obradował w Warszawie Zarząd Główny ZMW RP „Wici”. Przedstawiciel Pomorza Zachodniego S. Łęcki, mówiąc o bardzo trudnych warunkach pracy, mógł pochwalić się również poważnymi osiągnięciami⁹⁴. „Wiciowcy” organizowali wieczorowe kursy dokształcające, odczyty na aktualne tematy krajowe i międzynarodowe, pogadanki i dyskusje. Przy kołach „wiciowych” powstały zespoły teatralne, muzyczne, chóry, które odgrywały istotną rolę w propagowaniu kultury. Poszczególne koła „Wici”, jak np. w Gałęzinowie pow. słupski czy też w powiecie złotowskim i człuchowskim wystawiały sztuki

teatralne oraz kupowały za zebrane pieniądze książki i wyposażenie do świetlic⁹⁵.

System, który ukształtował się w Polsce po wojnie, wymagał ustalenia zasad współpracy między istniejącymi partiami. Organami współdziałania międzypartyjnego stały się komisje porozumiewawcze stronnictw politycznych. Centralna Komisja Porozumiewawcza została powołana przez władze naczelne czterech partii: PPR, PPS, SL i SD już w 1944 r. Wzywała komitety wojewódzkie oraz powiatowe tych partii do utworzenia wojewódzkich i powiatowych stałych komitetów porozumiewawczych stronnictw demokratycznych⁹⁶.

Na Pomorzu Zachodnim doszło do stosunkowo szybkiego zawarcia porozumienia międzypartyjnego. Czynnikiem łączącym wszystkie partie były wyjątkowo trudne warunki w jakich działano. Współpracę partii umacniało także uznanie przez nie prawa Polski do ziem nad Odrą, Nysą Łużycką i Bałtykiem. Do utworzenia Wojewódzkiej Komisji Porozumiewawczej doszło w kwietniu 1945 r. w Pile⁹⁷. Została ona powołana na posiedzeniu przedstawicieli trzech partii: PPR, PPS i SL 16 kwietnia 1945 r. W jej skład weszli: z PPR - Józef Wiśniewski i Stefan Umiński, z PPS - Wiktor Pochorski i Ludwik Walkowski, z SL - Eugeniusz Kreid i Jan Przybyszewski⁹⁸. Oprócz Wojewódzkiej Komisji Porozumiewawczej powstawały też powiatowe. Organizowały się one w miastach powiatowych prawie natychmiast po ukonstytuowaniu się władz poszczególnych partii⁹⁹. W lipcu 1945 r. już we wszystkich powiatach Pomorza Zachodniego istniały „porozumienia międzypartyjne”¹⁰⁰. W skład Komisji wchodził ludowcy: w Białogardzie - Henryk Winiarski, w Bytowie - Henryk Gutkowski, Andrzej Wojsa, Maria Chęcińska, Bernard Ligmiński, w Chojnie - Edward Błaszczak, Józef Stefański i Karol Andrzejewski, w Drawsku - Dziadosz i Kornacki, w Gryficach - Jan Mleczek, Wacław Jankowski, w Kołobrzegu - Tadeusz Czapliński i Pietrzak, w Koszalinie - Wielgosz, w Myśliborzu - L. Pietraszkiewicz, w Nowogardzie - Marian Świątłowski i Władysław Marciniak, w Słupsku - Władysław Drezner i Zbigniew Bakowski¹⁰¹. Działalność Międzypartyjnych Komisji Porozumiewawczych w obwodach prawie w niczym nie różniła się od działalności Komisji Okręgowej i obradowała nad tymi samymi sprawami. Stosunek SL do partii robotniczych był różny, w jednych obwodach łatwiejsze okazywało się porozumienie z PPR, w innych z PPS.

W Bytowie wiceprezes ZP SL Władysław Konieczko współpracował z działaczami PPR¹⁰². W Kołobrzegu, gdzie silna organizacja SL cieszyła się autorytetem, również współpracowano z PPR. W listopadzie 1945 r., kiedy powołano stałe obwodowe Prezydium MKP, na przewodniczącego wybrano jednomyślnie członka SL, Czaplickiego, a na sekretarza członka PPR, Jana Tyskiego¹⁰³. Nowogard, gdzie było najliczniejsze koło SL, w MKP znaczną rolę odgrywali właśnie ludowcy¹⁰⁴. Natomiast w Choszczynie ścisła współpraca miała miejsce pomiędzy SL i PPS, ponieważ władze powiatowe PPR podchodziły zbyt partykularnie do wszelkich zagadnień, wywoływały przeciwko sobie opozycję innych partii, które widziały w ich działaniu zagrożenie interesów własnych i nieprzestrzeganie zaleceń Okręgowej MKP. Stąd też na posiedzeniach powiatowej MKP w Choszczynie przeciwko postulatом zgłaszanym przez PPR występowały wspólnie PPS i SL¹⁰⁵. Obok tworzenia administracji państwowej i zagospodarowania Pomorza Zachodniego ludowcy aktywnie włączyli się w organizowanie spółdzielczości, rad narodowych, związków zawodowych oraz szkolnictwa¹⁰⁶.

Początki Związku Samopomocy Chłopskiej (ZSCH) na Pomorzu Zachodnim datują się od kwietnia 1945 r. kiedy wysłannicy Zarządu Wojewódzkiego z Bydgoszczy zaczęli tworzyć koła i zarządy¹⁰⁷. Zarząd Wojewódzki ZSCH w Koszalinie powołał 22 lipca 1945 r. delegat Zarządu Głównego ZSCH, Stanisław Lisik¹⁰⁸. Wiceprezesem ZW ZSCH został członek SL, Eugeniusz Paul¹⁰⁹. Z inicjatywy Stronnictwa Ludowego powstały koła ZSCH w powiatach: Myślibórz¹¹⁰, Sławno¹¹¹, Gryfice¹¹², Bytów¹¹³, Choszczno¹¹⁴ i Nowogród¹¹⁵. ZSCH obejmował swym zasięgiem wsie, propagując wśród rolników rozwój produkcji roślinnej i zwierzęcej, nowe formy spółdzielczości oraz podnoszenie oświaty, kultury i zdrowotności ludności wiejskiej. Związek okazywał rolnikom pomoc w przeprowadzeniu akcji siewnej, starał się także o zboże na zasiew, narzędzia rolnicze, traktory i nawozy sztuczne¹¹⁶. Koła ZSCH organizowały także Gminne Spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”. W większości powiatów na czele Zarządów Powiatowych GS stały członkowie SL. Równocześnie działacze Stronnictwa stanowili przeszło 75% członków¹¹⁷. W listopadzie 1945 r. ZSCH na Pomorzu Zachodnim liczył 15 tys. członków¹¹⁸.

Rady narodowe powstawały na Pomorzu Zachodnim już w połowie 1945 r. Osadnicy przybywający z Polski centralnej, a nawet repatrianci,

samorządnie tworzyli Tymczasowe Rady Narodowe, w pracach których aktywnie uczestniczyło miejscowe społeczeństwo, w tym wielu ludowców. Pierwsze rady przyjmowały różne nazwy i formy organizacyjne, nie zawsze zgodne z obowiązującymi przepisami¹¹⁹.

Najwcześniej powstała Powiatowa Rada Narodowa w Wałczu 14 maja 1945 r.¹²⁰ Na posiedzeniu Międzypartyjnej Komisji Porozumiewawczej podzielono mandaty pomiędzy poszczególne partie według następującego klucza: PPR - 13, PPS - 6, SL - 6¹²¹. Dnia 5 sierpnia 1945 r. powstała w Świdwinie Tymczasowa Miejska Rada Narodowa. W Sławnie Tymczasowa Rada Narodowa została utworzona 8 września 1945 r. przy czynnym udziale członka SL, Bolesława Wojtczały. W Miastku Powiatowa Rada Narodowa zainaugurowała działalność 31 października 1945 r., a jej przewodniczącym został członek SL, Stanisław Górski. W Kołobrzegu Doradczą Radę Narodową powołano 24 listopada 1945 r., a głównym jej organizatorem był przedstawiciel SL, Michał Majorowicz¹²². Uregulowanie statusu Rad Narodowych na Pomorzu Zachodnim nastąpiło dopiero w drugim kwartale 1946 r.¹²³

Ludowcy mieli też udział w organizowaniu związków zawodowych na Pomorzu Zachodnim. Jednym z pierwszych, który tu powstał był Związek Nauczycielstwa Polskiego (ZNP). Ogniwa terenowe tej organizacji tworzono już w czerwcu 1945 r. w Słupsku, Szczecinku, Bytowie i Starogardzie. Zarząd Okręgu ZNP utworzono w czwartym kwartale 1945 r.¹²⁴

Szkolnictwo na Pomorzu Zachodnim organizowała grupa delegowana przez Ministerstwo Oświaty pod kierunkiem bezpartyjnego Stanisława Helsztyńskiego, który został pierwszym kuratorem Koszalińskiego Okręgu Szkolnego¹²⁵. Po nim stanowisko to objął członek SL, Ignacy Klimaszewski¹²⁶. Mimo powojennych trudności pierwsze szkoły zostały uruchomione już latem 1945 r. W powiecie Chojna pionierami oświaty byli ludowcy: Helena i Marian Wojnarowscy, Maria Zielińska, Adolfina Ziolkowska, Maria i Stefan Kowalscy, Eugenia Bisset, Helena Pińkowska, Zbigniew Przetacznik, Marian Szałowski, Hipolit Lenart, Jerzy Zwoliński, Stefania Iwachówna, Izabela Woźniak, Michał Udała¹²⁷. Byli oni kierownikami szkół. Towarzystwo Przyjaciół Dzieci organizowali także ludowcy: Eugenia i Stanisława Janiszewskie oraz Józef Zieliński¹²⁸.

Jesienią 1945 r. większość dzieci z Pomorza Zachodniego w wieku szkolnym mogła rozpocząć naukę. Otwarto także pierwsze szkoły średnie, zakłady kształcenia nauczycieli oraz szkoły i kursy dla dorosłych.

Szkoła stała się zarówno placówką oświatową, jak i kulturalną. Z inspiracji działaczy ludowych organizowano imprezy oświatowe i rozrywkowe. Dominowały prelekcje i odczyty z historii i geografii Polski, dziejów Pomorza, podkreślano piastowski rodowód nowo zasiedlanego obszaru, co miało istotne znaczenie dla procesu przeobrażenia świadomości społecznej i kształtowania emocjonalnego związku z nowym miejscem zamieszkania¹²⁹.

Dnia 10 sierpnia 1945 r. Międzypartyjna Komisja Porozumiewawcza powołała Komitet Organizacyjny Okręgowej Komisji Związków Zawodowych w składzie: Karol Edel (PPR), Feliks Kulesza (PPS), Eugeniusz Kreid (SL), Bronisław Wójcik (SD)¹³⁰. Komitet ten rozpoczął przygotowania do powołania OKZZ dla Pomorza Zachodniego. Dnia 30 sierpnia 1945 r. odbyło się zebranie konstytuujące OKZZ, które wyłoniło komitet w składzie: przewodniczący - Feliks Kulesza, wiceprzewodniczący - Eugeniusz Kreid, sekretarz - Karol Edel, skarbnik - Bronisław Wójcik¹³¹.

Głównie dzięki staraniom ludowców zostało zorganizowane na Pomorzu Zachodnim Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej (TPPR). Z inicjatywy ZW SL w Koszalinie 4 października 1945 r. odbyło się zebranie organizacyjne TPPR. Prezesem został Bronisław Thomas, działacz SL¹³².

Liczebność poszczególnych organizacji Stronnictwa Ludowego w obwodach Pomorza Zachodniego była zróżnicowana. We wrześniu 1945 r. SL miało największe wpływy w powiatach: Nowogard (1500 członków), Gryfice (967), Złotów (743), Sławno (700), Drawsko Pomorskie (600), Człuchów (497)¹³³. Natomiast najmniejsze organizacje Stronnictwa istniały w powiatach: Wolin (15 członków), Stargard (25), Białogard (60), Kamień Pomorski (60)¹³⁴. W listopadzie 1945 r. SL na Pomorzu Zachodnim miało 12 000 członków¹³⁵. Było jedną z liczniejszych organizacji. PPR w tym czasie skupiała 4109 członków¹³⁶.

Ważna zmiana w ruchu ludowym nastąpiła po utworzeniu Rządu Jedności Narodowej z udziałem byłego premiera Rządu Emigracyjnego, Stanisława Mikołajczyka. Powracającego do kraju polityka witano jako niezależnego przywódcę chłopskiego, wspieranego przez rządy zachodnie. Sam S. Mikołajczyk był zainteresowany odbudową autentycznego stronnictwa chłopskiego na bazie „Rocha”. Dnia 8 lipca 1945 r. doszło do zebrania grupy członków ostatniej przedwojennej Rady Naczelnej SL,

a także członków CKRL i władz wojewódzkich „Rocha”. Dnia 12 lipca 1945 r. Tymczasowy NKW dokonał w Krakowie wyboru prezydium. Prezesem został Wincenty Witos, wiceprezesami Stanisław Mikołajczyk, Władysław Kiernik i Józef Niećko.

Kierownictwo lubelskiego SL 10 lipca 1945 r. wystąpiło z inicjatywą podjęcia rokowań zmierzających do zjednoczenia obu odłamów ruchu ludowego. Do prowadzenia negocjacji upoważniono Stanisława Bańczyka i Boleśława Ścibiorka. Rozmowy nie doprowadziły jednak do kompromisu. Wpływy lubelskiego SL gwałtownie zmalały. Chłopi przechodzili masowo do partii S. Mikołajczyka. W województwie poznańskim cała organizacja SL połączyła się z partią Mikołajczyka, przekazując mu do dyspozycji swoje lokale i fundusze. To samo uczyniły niemal w całości organizacje w Krakowskim, Lubelskim, Kieleckim.

Mimo oczywistego upadku lubelskiego SL, jego kierownictwo zażądało od władz „Rocha” zaniechania działalności przed połączeniem, jednocześnie proponując całkowicie sprzeczny z proporcją wpływów podział stanowisk we władzach partyjnych. W tej sytuacji „Roch” uznał zjednoczenie za niemożliwe i zdecydował się działać samodzielnie, uzyskując 22 sierpnia 1945 r. rejestrację pod nazwą Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)¹³⁷.

Tendencje rozłamowe w Stronnictwie Ludowym na Pomorzu Zachodnim zaczęły się ujawniać w październiku i listopadzie 1945 r. Podejmowano próby przeciwdziałania im, prowadzono rozmowy z działaczami ludowymi województwa przy udziale naczelnych władz SL¹³⁸. Nie dały one jednak rezultatu. Do faktycznego rozłamu w ruchu ludowym na Pomorzu Zachodnim doszło w grudniu 1945 r.

Przypisy

1. Ciekawe przemyślenia dotyczące rozumienia pojęcia ruch ludowy znajdują się w publikacjach: T. Kisielewski, *Elementy do definicji pojęcia ruchu ludowego*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1986, nr 26, s. 10-17; J. Kukułka, *Z rozważań nad pojęciem ruchu ludowego*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1960, nr 2, s. 181-203; R. Wapiński, *W sprawie rozumienia pojęcia ruchu ludowego*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1986, nr 26, s. 4-7: Pierwszą chłopską organizacją polityczną, która zapoczątkowała zorganizowany ruch ludowy, było Stronnictwo Ludowe powstałe 28 lipca 1895 r. na Zjeździe w Rze-

- szowie. T. Rek, *Drogi ruchu ludowego do Polski Ludowej (W świetle programów i ich realizacji)*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1962, nr 4, s. 23-63
2. 1903 luty 27, Rzeszów - Program Polskiego Stronnictwa Ludowego. W: S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych*. Warszawa 1969, s. 69-83. Na zjeździe rzeszowskim w 1895 r. nie uchwalono programu Stronnictwa, a jedynie odeszwę programową. Dopiero 1903 r. w Rzeszowie na posiedzeniu Rady Naczelnej i mężów zaufania SL postanowiono zmienić nazwę Stronnictwa Ludowego na Polskie Stronnictwo Ludowe oraz uchwalono program.
 3. Z. Mikołajczyk, *Przeobrażenia ideowo-programowe ruchu ludowego w Polsce*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1975, nr 17, s. 3-33. Istniały dwa nurty ruchu ludowego: umiarkowany - reprezentowany przez PSL „Piast” oraz radykalny - w obrębie którego dominowało PSL „Wyzwolenie”.
 4. A. Ajnenkel, *Historia sejmów polskiego*. T. 2, cz. 2. *II Rzeczpospolita*. Warszawa 1989, s. 15-115
 5. A. Albert, *Najnowsza historia Polski 1918-1980*. Cz. 1. *1918-1939*. Warszawa 1983, s. 72-87
 6. C. Wycech, *Polityczna myśl ludowa w świetle programów stronnictw chłopskich*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1959, nr 1, s. 22; A. Albert, *Najnowsza historia...*, cz. 1, s. 209-210
 7. P. Wardecki, *Historia PSL 1945-1949*. Warszawa 1985, s. 5-7
 8. A. Paczkowski, *Stanisław Mikołajczyk czyli kłeska realisty. Zarys biografii politycznej*. Warszawa 1991, s. 14-36
 9. P. Wardecki, *Historia PSL...*, s. 7
 10. S. Jarecka-Kimłowska, *Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici”*. *Walka o oblicze ideowe i nowy model organizacyjny 1944-1948*. Warszawa 1972, s. 21-29. ZMW RP „Wici” powstał 29 VI 1928 r. Narzucona w początkach II Rzeczypospolitej apolityczność po dziesięciu latach została świadomie przez „Wici” odrzucona. Związek określił się jako część ruchu ludowego, za polityczną reprezentację uznając SL.
 11. A. Albert, *Najnowsza historia...*, cz. II, *1939-1945*, s. 341-348
 12. J. Borkowski, *Działalność Polskiego Stronnictwa Ludowego w latach 1945-1947*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1960, nr 2, s. 72-105
 13. Z. Hemmerling, *Problem ziem i granic zachodnich i północnych Polski w działalności stronnictw ludowych*. W: *Ruch ludowy na Ziemiach Zachodnich i Północnych w Polsce Ludowej*. Materiały sesji zorganizowanej 13-14 XI 1970 r. Red. Z. Hemmerling. Warszawa 1972, s. 37
 14. *1943 Warszawa - Program Stronnictwa Ludowego „Roch”*. *Deklaracja Ideowo-Programowa Stronnictwa Ludowego „Roch”*. W: S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw...*, s. 331
 15. R. Halaba, *Niektóre problemy rozwoju i działalności Stronnictwa Ludowego w okresie od powstania PKWN do utworzenia Rządu Jedności Narodowej w latach 1944-1945*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1959, nr 1, s. 59

16. J. Kowalski, *Z zagadnień kształtowania się współpracy PPR i ruchu ludowego w latach 1942-1955*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1962, nr 4, s. 6-19
17. *Historia chłopów polskich*. Red. S. Inglot. Wrocław 1992, s. 351
18. J. Lityński, *Polskie Stronnictwo Ludowe. Model oporu*. „Kwartalnik Polityczny Krytyka” 1982, nr 10-11, s. 9
19. S. Łach, *Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945-1947*. Gdańsk 1995, s. 52
20. „Zielony Sztandar” 1 IV 1945, nr 10
21. Z. Hemmerling, *Problem ziem i granic...*, s. 49
22. Z. Dulczewski, K. Golczewski, K. Kersten, *Przeobrażenia społeczne na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1947*. Red. Z. Dulczewski. Poznań 1964, s. 21
23. K. Kozłowski, *Pierwsze. dziesięć lat władzy politycznej na Pomorzu Zachodnim (1945-1955)*. Warszawa - Szczecin 1994, s. 39-45. Aleksander Kaczocha-Józefski mianowany w kwietniu 1945 r. wiceministrem administracji zakończył swą drogę do Szczecina w Pile, przekazując urząd zgodnie z wolą Bolesława Bieruta komuniście Leonardowi Borkowiczowi. Być może właśnie doświadczenia i kontakty, jakie miał Kaczocha-Józefski wśród ludowców spowodowały, że został on wyeliminowany z walki o wpływy polityczne na Pomorzu Zachodnim.
24. S. Łach, *Pomorze Zachodnie w latach 1945-1949. Studium społeczno-gospodarcze*. Słupsk 1980, s. 13-16
25. T. Białecki, Z. Chmielewski, *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego*. T. 1. *Życie społeczno-polityczne w latach 1945-1949*. Szczecin 1983, s. 25
26. S. Łach, *Pomorze Zachodnie...*, s. 20
27. H. Rybicki, *Partie i stronnictwa polityczne na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1947*. Poznań 1967, s. 25
28. N. Kołomejczyk, *Partie polityczne, organizacje zawodowe i młodzieżowe na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1948*. (Maszynopis w Bibliotece Instytutu Zachodnio-Pomorskiego w Szczecinie, s. 5)
29. AAN, KC PPR w latach (1945-1948), sygn. 295/VII-112, s. 1. Sprawozdanie z działalności Komitetu Okręgowego na Pomorze Zachodnie z 25 V 1945 r. Były to powiaty: złotowski, koszaliński, szczeciński, walecki, łobeski, człuchowski, lęborski, trzecieński, słubicki, bytowski, kołobrzесьki, białogardzki i słupski. Był tam zapis: „Komitety Powiatowe tworzą również i ZWM”.
30. Tamże, s. 3. Sprawozdanie z działalności Komitetu Okręgowego PPR na Pomorze Zachodnie z 3 lipca 1945 r.
31. N. Kołomejczyk, *Powstanie organizacji PPR na Pomorzu Zachodnim*. „Szczecin” 1960, nr 8-9, s. 10. Skład społeczny zachodniopomorskiej PPR był następujący: robotników - 37,5%, chłopów - 49,6%, pracowników umysłowych - 12,9%
32. N. Kołomejczyk, *Partie polityczne...*, s. 63
33. H. Rybicki, *Partie i stronnictwa polityczne...*, s. 50
34. Tamże, s. 29
35. Tamże, s. 30
36. Tamże, s. 31. Pierwszy rozpoczął pracę Komitet Powiatowy w Szczecinku

- (23 IV 1945 r.). W następnym miesiącu podjęły działalność komitety w Bytowie (3 maja), Wałczu (6 maja), Koszalinie (16 maja), Białogardzie (28 maja) i Miastku (29 maja). W pozostałych powiatach Pomorza Zachodniego władze PPS ukonstytuowały się w następnych miesiącach 1945 r.
37. Tamże, s. 31. Według WKR w Koszalinie na początku lipca 1945 r. stan PPS w poszczególnych powiatach Pomorza Zachodniego był następujący: w Koszalinie - 119 członków, Białogardzie - 22, Szczecinku - 526, Pile - 105, Wałczu - 25, Miastku - 32, Kołobrzegu - 50, Kamieniu - 34 i Sławnie - 15.
 38. H. Rybicki, *PPS na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1947*. „Zapiski Koszalińskie” 1963, nr 5, s. 17
 39. H. Rybicki, *Partie i stronnictwa polityczne...*, s. 51
 40. J. Wojciechowska, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1949*. Koszalin 1977, s. 28
 41. M. Ordyłowski, *Walka z opozycją polityczną na Dolnym Śląsku w latach 1945-1948*. Wrocław 1994, s. 51
 42. E. Hładkiewicz, *Ruch Ludowy na Ziemi Lubuskiej 1945-1949*. Warszawa 1978, s. 34
 43. B. Łukaszewicz, *PSL na Warmii i Mazurach w latach 1945-1947*. Olsztyn 1991, s. 12
 44. M. Kruszewski, *Zarys historii ruchu ludowego w powiecie miasteczkim*, s. 5 (Maszynopis, AKW PSL Koszalin)
 45. Fragment opracowania F. Sitarskiego. W: Jerzy Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1949*. Szczecin 1994, s. 44. (Maszynopis, ZW PSL Szczecin)
 46. W. Ruchlewicz, *Ruch ludowy na Ziemi Sławieńskiej w latach 1945-1949*, s. 11. (Maszynopis, AKW PSL Koszalin)
 47. *Wspomnienie Juliana Dąbka o ludowcach powiatu choszczeńskiego z lat 1945-1949*. W: J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 24
 48. J. Borowiec, *Udział ludowców w procesie formowania się władz i życia gospodarczego oraz politycznego w powiecie waleckim w pierwszych latach Polski Ludowej*. W: J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 6
 49. J. Paluchowski, *Działalność polityczna partii ludowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1947*, s. 138 (Maszynopis, AKW PSL Koszalin)
 50. Tamże, s. 138
 51. M. Kruszewski, *Zarys historii ruchu ludowego...*, s. 5
 52. J. Paluchowski, *Działalność polityczna partii ludowych...*, s. 138
 53. J. Chrzęszczyński, *Materiały pomocnicze do opracowania historii ruchu ludowego w powiecie koszalińskim za lata 1945-1956*, s. 5. (Maszynopis, AKW PSL Koszalin)
 54. K. Dziurski, *Ruch ludowy w powiecie białogardzkim w latach 1945-1949*, s. 8-9. (Maszynopis, AKW PSL Koszalin)
 55. Tamże, s. 9
 56. Sylwetki działaczy: politycznych, młodzieżowych, samorządowych oraz pracow-

- ników funkcyjnych administracji. J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 82
57. Fragment opracowania F. Sitarskiego, s. 44-46. W wyniku zmian administracyjnych pod koniec czerwca 1945 r. B. Orłowski został przeniesiony do Gryfic, a Adam Telega do Nowogardu. Dlatego też w lipcu 1945 r. powołano nowy ZP SL z prezesem Tadeuszem Kowalczykiem.
58. Fragment referatu C. Smolnego o ruchu ludowym w powiecie nowogardzkim. W: J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 32-34
59. Tamże, s. 33-34
60. Fragment opracowania T. Leśniaka o trudnej drodze ruchu ludowego w powiecie chojeńskim. W: J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 19-20
61. Sylwetki działaczy: politycznych, młodzieżowych, samorządowych..., s. 21
62. Fragment opracowania T. Leśniaka..., s. 21
63. Tamże
64. W. Ruchlewicz, *Ruch ludowy na Ziemi Sławińskiej w latach 1945-1949...*, s. 11. (Maszynopis, AKW PSL Koszalin). Siedzibą Zarządu Powiatowego SL był budynek przy ul. Jedności Narodowej.
65. Wspomnienie Juliana Dąbka..., s. 24-25
66. J. Paluchowski, *Ruch ludowy w powiecie słupskim w świetle pamiętników i wspomnień działaczy ludowych*. W: *Ruch ludowy na Ziemiach Zachodnich i Północnych...*, s. 247
67. Tamże, s. 248-249
68. W. S. Burger, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim*. Warszawa 1978, s. 17
69. Sylwetki działaczy: politycznych, młodzieżowych, samorządowych..., s. 86
70. Wspomnienie R. Herezy z Pyrzyckiego. W: J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 18
71. K. Przybysławski, *Monografia ruchu ludowego na obszarze Powiatu Drawskiego w latach 1945-1968*, s. 8. (Maszynopis, AKW PSL Koszalin)
72. Fragment: *Zarys historii ruchu ludowego w powiecie wolińskim ze szczególnym uwzględnieniem lat 1949-1950*. W: J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 49
73. J. Wojciechowska, *Ruch ludowy...*, s. 32
74. Sylwetki działaczy: politycznych, młodzieżowych, samorządowych..., s. 88
75. Tamże, s. 74
76. Tamże, s. 80
77. H. Rybicki, *Partie i stronnictwa polityczne...*, s. 34
78. M. Charytoniak, M. Pietrusiewicz, *Wybrane problemy z działalności ruchu ludowego na Pomorzu Zachodnim (1945-1969)*. W: *Ruch ludowy na Ziemiach Zachodnich i Północnych...*, s. 131-132
79. Fragmenty sprawozdania sytuacyjnego Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Pomorze Zachodnie za wrzesień 1945 r. W: T. Białecki, Z. Chmielewski, *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego*. T. 1. *Życie społeczno-polityczne w latach 1945-1949*. Szczecin 1983, s. 32

80. Koncepcje programowe oraz działalność ZMW „Wici” w literaturze: S. Jarecka-Kimlowska, ZMW „Wici”...; W. Góra, *Ruch młodzieżowy w latach 1944-1948*. Warszawa 1962; Z. Hirsz, A. Lech, E. Tomaszewski, *Wizje Polski Ludowej w programach organizacji młodzieży wiejskiej (1928-1948)*. Warszawa 1983; S. Michalski, *Ideaty wychowawcze wiciarzy*. Warszawa 1989; J. Dusza, *Pięćdziesięciolecie ZMW RP „Wici”*. „Wię Współczesna” 1979, nr 4, s. 100-108; D. Gałaj, *Związek Młodzieży Wiejskiej Rzeczypospolitej Polskiej „Wici”*. „Wię Współczesna” 1978, nr 9, s. 99-116 i n.
81. J. Paluchowski, *ZMW RP „Wici” na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1948*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1973, nr 15, s. 65
82. J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 60. Zarząd Powiatowy ZMW RP „Wici” mieścił się w Złotowie przy ul. Wojska Polskiego 3 w lokalu SL.
83. J. Paluchowski, *ZMW RP „Wici” ...*, s. 69
84. J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 58. Lokal Zarządu Powiatowego ZMW RP „Wici” mieścił się w Nowogardzie w siedzibie SL przy ul. Batalionów Chłopskich 4.
85. Tamże, s. 58
86. J. Chrzęszczyński, *Historia ruchu ludowego powiatu koszalińskiego od 1945 r. do 1956 r.*, s. 13-14. (Maszynopis, AKW PSL Koszalin)
87. J. Pluciński, *ZMW RP „Wici” na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1948*. W: *Ludowcy w przemianach wsi koszalińskiej*. Koszalin 1979, s. 141
88. Tamże, s. 141. Do Białogardu skierowano: Mieczysława Federa, Jana Turka, Jana Ścibsa i Józefa Kostno; do Drawska: Bolesława Winiarskiego, Jana Antonika, Rozalię Drożdż i Antoniego Czubka.
89. J. Chrzęszczyński, *Historia ruchu ludowego...*, s. 13
90. H. Dzendzel, *Próba zarysu monografii historii ruchu ludowego powiatu kołobrzskiego*. Cz. 1. *Lata 1945-1949*. (Maszynopis, AKW PSL Koszalin). Do czołowych działaczy „Wici” należeli: Julita Bernat (w Kołobrzegu), Aniela Dziuranka i Jan Wąsik (w Dygowie), Leopold Kalinowski (w Kiełpinie), Zygmunt Żelazowski (w Jazach) i Maria Gąbek (w Wartkowie).
91. AP Szczecin, PPR, sygn. 113, s. 5. Komitet Powiatowy PPR Drawsko. Sprawozdania opisowe Komitetu Powiatowego i Komitetu Miejskiego (1945-1946)
92. AP Szczecin, UW, Wydział Społeczno-Polityczny (1945-1950), sygn. 112, s. 27
93. Wspomnienia M. Grałkowskiego o działalności ZMW RP „Wici” na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1948. W: J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 59. Siedziba Tymczasowego Zarządu Wojewódzkiego ZMW RP „Wici” mieściła się w Koszalinie przy ul. Zwycięstwa 3.
94. J. Paluchowski, *ZMW RP „Wici” ...*, s. 71
95. Tamże, s. 102
96. H. Rybicki, *Partie i stronnictwa polityczne...*, s. 39
97. Sprawozdanie Henryka Szafrąńskiego dla KC PPR o sytuacji na Pomorzu Zachodnim z 27 kwietnia 1945 r. W: *Źródła do dziejów Ziemi Koszalińskiej*

- w latach 1945-1950. Wybór i oprac. Z. Głowacki, H. Rybicki. Koszalin 1976, s. 41
98. H. Rybicki, *Partie i stronnictwa polityczne...*, s. 39
 99. Tamże, s. 40
 100. Sprawozdanie z działalności KO PPR na Pomorze Zachodnie z 3 lipca 1945 r. W: *Źródła do dziejów Ziemi Koszalińskiej...*, s. 100
 101. J. Paluchowski, *ZMW RP „Wici”...*, s. 71
 102. J. Paluchowski, *Działalność polityczna partii ludowych...*, s. 328
 103. Tamże, s. 328-329
 104. Tamże, s. 329-330
 105. Tamże, s. 327-328
 106. Wspomnienia J. Wilanowskiego o początkach ruchu ludowego na Pomorzu Zachodnim. W: J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 1-2
 107. B. Kuzański, *ZSCH na Pomorzu Zachodnim dobrze zasłużył się sprawie chłopskiej*, s. 1-2 (Maszynopis, AKW PSL Koszalin)
 108. Tamże, s. 2
 109. AP Szczecin, UW, Wydział Społeczno-Polityczny (1945-1950), sygn. 1386. Wojewódzki Zarząd Związku Samopomocy Chłopskiej (1945-1948), s. 3. Pismo Wojewódzkiego Zarządu ZSCH Pomorze Zachodnie do Urzędu Wojewódzkiego w Koszalinie z 23 VIII 1945 r. ZW ZSCH do swojej dyspozycji otrzymał lokal przy ul. Gnieźnieńskiej 19.
 110. Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (AZHRL) Warszawa, Stronnictwo Ludowe (1944-1948), sygn. 356, s. 9. Sprawozdanie instruktora Naczelnego Komitetu Wykonawczego Stronnictwa Ludowego Z. Miłkosa z inspekcji przeprowadzonej w powiecie Myślibórz 28 XII 1945 r.
 111. AP Szczecin, UW, Wydział Społeczno-Polityczny (1945-1950), sygn. 51, s. 6. Sprawozdanie Pełnomocnika Rządu RP na Obwód Sławno za okres od 1 do 31 VIII 1945 r.
 112. AP Szczecin, UW, Wydział Społeczno-Polityczny (1945-1950), sygn. 20, s. 15. Sprawozdanie miesięczne Pełnomocnika Rządu RP w Zagórzcu za okres od 1 X do 31 X 1945 r.
 113. AP Szczecin, UW, Wydział Społeczno-Polityczny (1945-1950), sygn. 6, s. 9. Sprawozdanie Starosty Powiatowego bytowskiego za wrzesień 1945 r.
 114. Wspomnienie J. Dąbka o ludowcach, s. 24
 115. AP Szczecin, UW, Wydział Społeczno-Polityczny (1945-1950), sygn. 112, s. 27. Pismo Pełnomocnika Rządu RP na Obwód Nowogard z 25 IX 1945 r.
 116. B. Kuzański, *ZSCH na Pomorzu Zachodnim...*, s. 2-22
 117. J. Paluchowski, *Działalność polityczna partii ludowych...*, s. 402-403
 118. J. Wojciechowska, *Ruch ludowy...*, s. 49
 119. AP Szczecin. Relacje i wspomnienia. sygn. 36, s. 15. K. Kozłowski, Z. Chmielewski, Rozmowa z ppłk. L. Borkowiczem Pełnomocnikiem na Okręg Pomorza Zachodniego w latach 1945-1946 i potem pierwszym wojewodą zachodniopomorskim (1946-1949) w jego mieszkaniu .

120. H. Rybicki, *Wkład PPR w organizację polskiej administracji na Ziemi Koszalińskiej*. „Zapiski Koszalińskie” 1961, nr 8, s. 27-28
121. J. Pałuchowski, *Działalność polityczna partii ludowych...*, s. 413
122. Tamże, s. 414
123. H. Rybicki, *Partie i stronnictwa polityczne...*, s. 42-45
124. J. Pałuchowski, *Działalność polityczna partii ludowych...*, s. 409
125. Fragment opracowania M. Pietrusiewicza o roli ludowców w oświacie Pomorza Zachodniego w 40-leciu PRL. W: J. Skoczylas, *Ruch ludowy na Pomorzu Zachodnim...*, s. 55-56
126. Tamże, s. 56
127. Fragment opracowania T. Leśniaka..., s. 21
128. Tamże, s. 21
129. A. Moniak, *Ludowcy w kulturze szczecińskiej*. W: *Ludowcy w zagospodarowaniu Pomorza Środkowego*. Koszalin 1987, s. 70
130. J. Pałuchowski, *Działalność polityczna partii ludowych...*, s. 409,
131. Tamże, s. 409-410
132. Tamże, s. 410-411
133. J. Pałuchowski, *Działalność polityczna partii ludowych...*, s. 142
134. Tamże
135. Fragmenty sprawozdania Pełnomocnika Rządu na Okręg Pomorze Zachodnie z 1 XI 1945 r. W: T. Białecki, Z. Chmielewski, *Źródła do dziejów...*, s. 47
136. H. Rybicki, *Partie i stronnictwa polityczne...*, s. 26
137. P. Wardecki, *Historia PSL...*, s. 23-24
138. Wspomnienie J. Wilanowskiego..., s. 2